

1. ΑΠΟΧΑΙΡΕΤΙΣΜΟΣ ΣΕ ΕΝΑΝ ΣΠΑΝΙΟ ΔΙΑΝΟΟΥΜΕΝΟ

Μέσο: ΤΟ ΒΗΜΑ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ

Ημ. Έκδοσης: . . . 23/08/2026 Ημ. Αποδελτίωσης: . . . 23/08/2026

Σελίδα: 1

■ **ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΤΣΟΥΚΑΛΑΣ (1937-2026)**

Αποχαιρετισμός σε έναν σπάνιο διανοούμενο

Γιώργος Βέλτσος: «Αντίο, φίλε»

ΓΡΑΦΟΥΝ

Στάθης Γουργουρής, Μαριλένα Σημίτη,
Βασιλική Γεωργιάδου, Νικόλας Σεβαστάκης,
Εφη Γαζή, Βαγγέλης Καραμανωλάκης

→ ΣΕΛ 22-23

22

Κωνσταντίνος Τσουκαλάς (1937-2026)

Αξιος και γενναιόδωρος δάσκαλος

Του **Στάθη Γουργουρή**

Ακόμη κι αν τον θάνατο του φίλου σου τον περιμένεις και θεωρείς ότι έχεις προετοιμαστεί γι' αυτό, δεν τον αντέχεις. Ο,τι και να κάνεις ανοίγειται μπροστά σου ένα χάσμα που καμία ανάμνηση δεν μπορεί να γεφυρώσει. Ο χρόνος κοβείται — κυριολεκτικά.

Κι εκεί φαίνεται η ανεπάρκεια. Ανατρέχεις στη μνήμη, ανατρέχεις στα λόγια, η αγάπη σου γι' αυτόν ξεχειλίζει, όμως τη φωνή του δεν θα την ξανακούσεις ποτέ. Δεν θα ξαναγλάσετε μαζί, δεν θα μοιραστείτε ξανά τα ωραία και τα ευχέλγη της ζωής — ένα μπάνιο στη θάλασσα, ένα ευφύες απόφθεγμα, μια βόλτα στη Νέα Υόρκη, ένα καλό κριαί, μια συγκλονιστική ιδέα. Από δω και στο εξής εσύ είσαι από αυτή τη μεριά του χάσματος και ο αγαπημένος σου φίλος απ' την άλλη.

Ο **Κωνσταντίνος Τσουκαλάς** ήταν ο σεμνότερος άνθρωπος που έχω γνωρίσει στη ζωή μου. Δεν γούσταρε τα μεγάλα λόγια, τους επαίους, τις καταληκτικές αποφάνσεις. Ντρεπόταν πραγματικά όταν κάποιος τον φιλοφωρούσε με λόγια. Αυτός ο μαέστρος των λέξεων, μια ρέουσα πηγή ερωτημάτων και ιδεών, ως γνήσιος στοχαστής επεδίωκε περισσότερο τις απορίες, τους ανεξερεύνητους δρόμους, τα βασικά προβλήματα του κόσμου που δεν επιδέχονταν εύκολες λύσεις, έτοιμα λόγια.

Κι αυτό θα το σεβαστώ. Ιδιαίτερα στις σελιδες αυτής της εφημερίδας μέσω των οποίων, δεκαετίες τώρα, ο ίδιος τίμησε με την ευθύνη

του τον δημόσιο λόγο. Θα μνημονεύσω μόνο το εξής.

Ο Τσουκαλάς υπήρξε άξιος και γενναιόδωρος δάσκαλος σε μεγάλη χρονική διάρκεια. Διεύθυνε τον ορίζοντα της σκέψης πολλών γενεών και έχει αναγνωριστεί γι' αυτό. Υπήρξε δάσκαλος και για μένα. Όταν τον πρωτογνώρισα ήμουν ακόμη φοιτητής. Και μέσα σε αυτή την πολυετή φιλία μας, μες στη διαρκή αλληλεγγύη σκέψης και συναισθημάτων, πάντα αισθανόμουν ότι κάτι πάλλουμα θαινει. Κι αυτό γινόταν επειδή δεν λειτουργήσε διδακτικά μόνο στις αίσθησεις και στα θρανία, αλλά με την ίδια τη στάση της ζωής του, στην πιο επαναληπτική και συνάμα εφήμερη διαδικασία της. Το έκανε ανεπαίσθητα — ποτέ δεν το επιδείνωε, ήταν κάτι φυσικό.

Νομίζω, επίσης, αυτό γινόταν ακριβώς επειδή πάντα υποβίβαζε το εγώ του — σε βαθμό πολλές φορές αστέιο, τον πειράζαμε γι' αυτό. Γελούσαμε με την αμχανία του μπροστά στις εγωκεντρικές διαστάσεις του κόσμου που τον περιτριγύριζε. Το οποίο γέλιο μας, βέβαια, πάντα το μοιραζόταν. Ο Τσουκαλάς γελούσε πολύ και δυνατά. Το αστειρευτο χιούμορ του ήταν ο θεμελιακός τρόπος της αισιοδοξίας του. Ετσι αντιμετώπιζε την κακία του κόσμου, τη μικροπρέπεια, τη ζηλοφθονία. Την οργή με την οποία αντιμετώπιζε την αδικία του κόσμου, την εξουσία και την εκμετάλλευση των πολλών από τους λίγους, που βλέπομε στα γραπτά του, τη μεταμόρφωση σε χιούμορ και αγάπη στις στενές συναναστροφές του.

Ως εκ τούτου υπήρξε υπόδειγμα για μένα σε διάφορες φάσεις της ζωής μου. Και πρόσφατα ακόμη σε δημόσιες διαλέξεις μου για ευρύ, μη ακαδημαϊκό, κοινό, θυμάμαι να τον έχω στον νου μου σαν υπόδειγμα λόγου. Είναι αλήθεια ότι ο επιστημονικός του λόγος υπήρξε περίπλοκος, ίσως και δύσκολος φιλοσοφικά — τα *Ειδώλα του πολιτισμού* είναι ένα τέτοιο παράδειγμα. Όμως, ο δημόσιος λόγος του υπήρξε άμεσος και ευνόητος. Είχε έναν τρόπο να μιλάει ελεύθερα για δύσκολα θέματα και να τα κάνει χειροπιαστά χωρίς ποτέ να εξαπλουστεί.

Πάντα, όμως, με το ίδιο πάθος, τη ζωτικότητα που διέκρινε τον Τσουκαλά πέρα από κάθε άλλον. Γι' αυτό και ήταν για όλους και όλες μας πάντα νέος. Γι' αυτό και ο θάνατός του είναι αφάνταστος, αδιανόητος, ακώνευτος. Κι ως ήρθε να τον βρει μακάριο, εν μέσω ενός έργου μιας μεγάλης ζωής που θα μείνει για πάντα στην ιστορία, εν μέσω τόσο πολλών ανθρώπων που πραγματικά τον αγάπησαν, ακόμη κι εκείνοι που δεν τον γνώρισαν ποτέ προσωπικά.

Η τελική αποτίμηση του έργου αυτού, που είναι τεράστιο, πολυσχιδές και καταλυτικό για την ιστορία της σύγχρονης σκέψης, θα γίνει εν καιρώ, με τον χρόνο, την προσοχή και την ευθύνη που του αρμόζει.

Ο **Κ. Στάθης Γουργουρή** είναι καθηγητής Συγκριτικής Λογοτεχνίας και Κοινωνικών Σπουδών στο Πανεπιστήμιο Columbia της Νέας Υόρκης.

Ενας αποχαιρετισμός

Η ομιλία του Κωνσταντίνου Τσουκαλά στη συνεδρία υποδοχής του στην Ακαδημία Αθηνών τελείωνε με τη φράση: «**Το σημερινό πλανητικό διακύβευμα, το πραγματικό δίλημμα των σκεπτόμενων σήμερα ανθρώπων συνοψίζεται στην ανάγκη να επιλέξουμε ανάμεσα στο «όλοι μας» και στο «κανείς».**».

Υπάρχει όμως ελπίδα; Το κλάμα μιας νεογέννητης αναπάντεχα διέκοψε την πένθιμη ατμόσφαιρα που επικρατούσε την Τέταρτη το πρωί στην αίθουσα αποχαιρετισμού στο αποθεωτήριο Ριτσώνας. Ενα κοριτσάκι δύομισι μηνών ήταν εκεί!

Ναι! Η ελπίδα για έναν καλύτερο κόσμο υπάρχει.

Μια άγρυπνη συνείδηση

Του **Βαγγέλη Καραμανωλάκη**

Αναλογίζομαι ότι για λίγους ανθρώπους μπορεί κανείς, δίπλα στο «πλήρης ημερών», να προσθέσει το «πλήρης εμπειριών» και ίσως το «πλήρης σκέψεων». Και ο **Κωνσταντίνος Τσουκαλάς** ήταν ένας από αυτούς. Δεν το γράφω έχοντας μόνο στον νου μου τον βίο ή το έργο του. Σκέφτομαι κυρίως την «άγρυπνη συνείδηση» του: την αδιάκοπη ανάγκη να παρατηρεί, να ερμηνεύει, να αμφισβητεί.

Ο Τσουκαλάς ανήκει σε εκείνη τη μικρή ομάδα στοχαστών που από τη δεκαετία του 1970 διαμόρφωσαν την έννοια του δημόσιου διανοούμενου στην Ελλάδα, επηρεάζοντας καθοριστικά την κοινή γνώμη. Το επιστημονικό του έργο, οι δημόσιες παρεμβάσεις, η αρθρογραφία του εκκινούσαν από την ίδια βαθιά πίστη στη σημασία της κριτικής και στην ανάγκη η σκέψη να εκτίθεται και να δοκιμάζεται στις αντιφάσεις της κοινωνίας.

Η διανοητική και πολιτική του διαδρομή ζυμώθηκε με τη Μεταπολίτευση, τις προσδοκίες, τις αντιφάσεις και τα αδιέξοδα μιας ολοκληρής εποχής. Η συγκρότηση του, όμως, όπως για πολλούς της γενιάς του, συντελέστηκε στη δικτατορία. Για εκείνον το προαχικόπημα σηματοδότησε τη σύγκρουση με το αστικό οικογενειακό περιβάλλον του, την ένταξη στην Αριστερά αλλά και τη Γαλλία και τον Μάη του '68. Από το σοκ του πραξικοπήματος γεννήθηκε και το πρώτο του βιβλίο. *Η ελληνική τραγωδία* (1969) δεν περιοριζόταν στην καταγγελία του καθεστώτος, αλλά αναζητούσε τις ιστορικές διαδρομές που το είχαν καταστήσει δυνατό. Διακρίνεται ήδη

εκεί κάτι που, νομίζω, χαρακτηρίζει ολόκληρη την πορεία του: η ανάγκη να μετατρέψει το πείγμα της συγκυρίας σε επιστημονικό ερώτημα. Οι μελέτες και η σκέψη του συνομιλούσαν με το παρόν, αναζητώντας, πέρα από το προφανές, τους όρους που το είχαν παραγάγει. Και πίσω από την κριτική παρέμενε η πεποίθηση ότι ο κόσμος μπορούσε να αλλάξει.

Δεν είναι ακόμη η ώρα της αναλυτικής αποτίμησης. Χρειάζεται να ξανακούσουμε στο έργο του, ιδιαίτερα στα κείμενα των τελευταίων δεκαετιών, που δεν έχουμε ακόμη διαβάσει με την προσοχή που τους αξίζει. Είναι όμως η ώρα να αναγνωρίσουμε τις οφειλές μας. Απέναντι σε έναν διανοητή που δεν έπαυε μέχρι τέλους να μετακινείται, να αμφισβητεί, να αναστοχάζεται, να επικαιροποιεί τη σκέψη του μένοντας όμως πιστός στις βασικές παραδοχές του. Σε έναν δάσκαλο που δεν ήθελε τόσο να μάθει τους μαθητές του τι να σκέφτονται, όσο πώς να το σκεφτόνται. Και σε έναν άνθρωπο που αγαπούσε τους φίλους του, έπαινε γέφυρες διάλογου, δημιουργούσε γύρω του κόσμους φιλότιπας και αλληλοσεβασμού, όπου η οικειότητα δεν απαιτούσε συμφωνία ούτε η διαφορετική άποψη μείωνε την εκτίμησή για τον άλλον. Για να παραφράσω μια φράση του από τον συγκλονιστικό αποχαιρετισμό στον φίλο του *Ηλία Νικολακόπουλο*, ακόμη και ως απών, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς θα παραμένει παρών. Στη σκέψη μας, στα ερωτήματά μας, στους ορίζοντες που μας ανοίγει.

Ο **Κ. Βαγγέλης Καραμανωλάκης** είναι καθηγητής Θεωρίας και Ιστορίας της Ιστοριογραφίας στο ΕΚΠΑ.

Βαθύ και διαχρονικό αποτύπωμα

Της **Μαρίλένας Σημίτη**

Είχα την τύχη να γνωρίσω, από τα παιδικά μου χρόνια, έναν από τους σημαντικότερους διανοούμενους της μεταπολιτευτικής Ελλάδας, τον **Κωνσταντίνο Τσουκαλά**, καθώς τον συνδέει μακροχρόνια φιλία με τους γονείς μου. Μετέπειτα, ως φοιτητριά του στο Πανεπιστήμιο Αθηνών, το αποτύπωμα των διαλέξεών του υπήρξε βαθύ και διαχρονικό, καθώς είχε το σπάνιο χάρισμα να σε οδηγεί κάθε φορά σε μια ουσιαστική διαδικασία κριτικού αναστοχασμού. Σημάρι χαρακτηριστικό του Κωνσταντίνου Τσουκαλά να δηλώνει στο αμφιθέατρο του Τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης: «Δεν υπάρχει Πολιτική Επιστήμη», κλονίζοντας τις μέχρι τότε βεβαιώσεις μου (αυτή ήταν, προφανέστατα, και η πρόθεσή του). Ο ίδιος εννοούσε βέβαια ότι η γνώση είναι ενιαία και η εξειδίκευση σε επιμέρους επιστημονικά πεδία αποτελεί φαινόμενο της νεωτερικότητας. Το έργο του Κωνσταντίνου Τσουκαλά δύσκολα μπορεί να

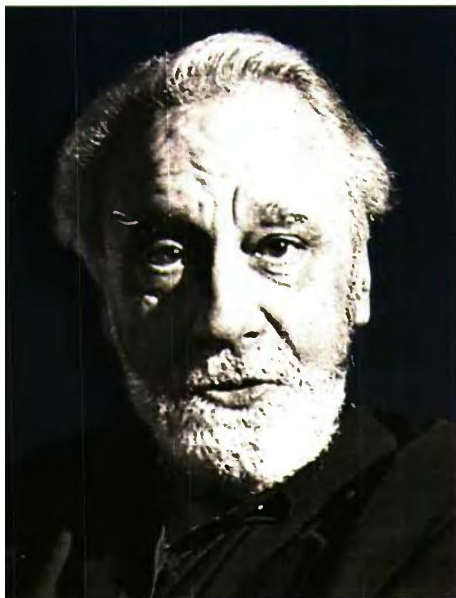
ενταχθεί στα όρια ενός και μόνο επιστημονικού πεδίου. Ανήκει σε εκείνους τους σπάνιους διανοούμενους μιας παλαιότερης γενιάς που, με το ξεχωριστό βάθος και εύρος των γνώσεών τους και τη σφαιρικότητα της οπτικής τους, προχωρούσαν σε μια κριτική σύνθεση της ιστορίας με την κοινωνιολογία, την πολιτική επιστήμη και τη μελέτη της οικονομίας. Ο Τσουκαλάς στο έργο του υιοθέτησε μια μακροσκοπική οπτική, διερευνώντας τη συγκρότηση και των μετασχηματισμών των πολιτικών, κοινωνικών και οικονομικών δομών στην Ελλάδα και, κυρίως, τις σχέσεις αλληλεξάρτησης μεταξύ τους. Στα βιβλία του — *Εξάρτηση και Αναπαραγωγή: Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*», «*Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος*», «*Κράτος, Κοινωνία, Εργασία*» — είναι εμφανείς οι μαρξιστικές καταβολές της θεωρητικής του σκέψης, καθώς και οι επιρροές που δέχθηκε από τη «θεωρία της εξάρτησης». Ποτέ, όμως, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς δεν υιοθέτησε μια εύκολη και μηχανιστική μεταφορά στην ελληνική κοινωνία θεωριών που είχαν

διαμορφωθεί διεθνώς. Αντίθετα έδινε ιδιαίτερη βαρύτητα στο ειδικό εθνικό, ιστορικό, και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, προχωρώντας σε νέες θεωρητικές επεξεργασίες και νέα εννοιολογικά εργαλεία (π.χ. η έννοια της «πολυσημειότητας»). Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς ανήκει σε μια πολιτική γενιά που γαλουχήθηκε μέσα στην πολιτική κουλτούρα του Μάη του '68 και, κατά συνέπεια, στην ισχυρή πεποίθηση ότι η υφιστάμενη κοινωνία μπορεί να αλλάξει. Μπορεί οι πρόσφατες παγκόσμιες εξελίξεις να κλονίζουν την αισιοδοξία του, ωστόσο εκείνος διατηρούσε την ελπίδα του, πιστεύοντας ότι το μέλλον παραμένει πάντα ανοικτό. Θα ήθελα να κλείσω αυτό το σύντομο κείμενο με μια πιο προσωπική αναφορά. Γιατί, πέρα από όλες τις άλλες διαστάσεις της προσωπικότητάς του, ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς που γνώρισα παρέμενε από την αρχή μέχρι το τέλος βαθύ και συγκινητικό ανθρώπινο.

Η κυρία **Μαρίλένα Σημίτη** είναι καθηγήτρια Πολιτικής Κοινωνιολογίας στο Πανεπιστήμιο Πειραιά.

Adieu, l'ami!

Γιώργος Βέλτοος

Πολυσχιδής διαδρομή

Της Έφης Γαζή

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς κατέχει εξέχουσα θέση σε μια ομάδα διανοούμενων, οι οποίοι αφενός μεν διαμόρφωσαν μακροσκοπικά ερμηνευτικά σχήματα για την πορεία του ελληνικού κράτους και τις κοινωνίες, αφετέρου δε συνέβαλαν καθοριστικά στην καλλιέργεια των κοινωνικών επιστημών σε θεσμικούς φορείς, λίγο πριν από τη Δικτατορία των Συνταγματαρχών αλλά, κυρίως, στις πρώτες δεκαετίες της Μεταπολίτευσης. Η σκέψη και το έργο του διαμορφώθηκαν σε μια πολυσχιδή διαδρομή, που είχε ως αφετηρία τη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών αλλά συνεχίστηκε στη Δυτική Ευρώπη και στις ΗΠΑ. Από την προδικτατορική περίοδο, σημαντική ήταν η τριβή του με τη νομική επιστήμη σε ό,τι αφορά το ενδιαιτημένο του για τους θεσμούς και τη λειτουργία του κράτους αλλά και η σύντομη θητεία του στο Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών. Το Παρίσι καθόρισε την πνευματική και πολιτική του συγκρότηση. Μείζονος σημασίας ήταν, βέβαια, η φιλική αλληλεπίδρασή του με τον Νίκο Πουλαντζά αλλά και η ευρύτερη ενασχόληση με τη μαρξιστική σκέψη.

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς ταξίδευε στην επιστημονική έρευνα με το «λεωφορείο της περιέργειας», όπως έλεγε. Η πρώτη φάση της εργογραφίας του αφορά τη μελέτη του ελληνικού κράτους και τις κοινωνίες, με κύριο άξονα τους θεσμούς, τη λειτουργία του πολιτικού συστήματος, τη διαμόρφωση του κοινωνικού σχηματισμού, τους εκπαιδευτικούς μηχανισμούς. Σε αυτή την περίοδο συγκαταλέγονται έργα όπως *Εξάρτηση και*

Αναπαραγωγή. Ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922) (1976), προϊόν της διδακτορικής διατριβής του, υπό την επίβλεψη του Νίκου Σβορώνου, και το βιβλίο *Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος. Η Συγκρότηση του Δημοσίου Χώρου στην Ελλάδα* (1981). Σε μεγάλο βαθμό η πολιτική και ιστορική κοινωνιολογία έγινε ορατή στον ελληνικό χώρο χάρη στη δική του δραστηρία συμβολή και δημόσια παρέμβαση.

Σήμερα η εργογραφία του ανήκει σε έναν «κανόνα», που πρέπει, βέβαια, να συνεξεταστεί κριτικά σε συσχετισμό με τη στενή εθνοκεντρική και «εθνικοκρόνο» επιστημονική παραγωγή εκείνης της εποχής.

Η δεύτερη φάση του έργου του, από τον ύστερο 20ό αιώνα και μετά, αφορά θεματικές γύρω από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, την παγκοσμιοποίηση, τον νεοφιλελευθερισμό. Εργα όπως τα *Είδωλα Πολιτισμού* (1991), *Η Εξουσία ως Λαός και ως Έθνος* (1999) και *Η Επινόηση της ετερότητας* (2010) αποτυπώνουν μια αγωνιώδη μέριμνα για την ανάλυση φαινομένων που αφορούν το πολιτικό και πολιτεικό σώμα, το κοινωνικό κράτος και τις ανισότητες στις σύγχρονες πολυκρίσεις.

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς υπήρξε πολυγραφώτατος και τολμηρός στοχαστής, ενεργός και παρεμβατικός διανοούμενος. Παράγοντας τον στίχο του **Τι του Πατρίκιου**, εξακολουθούσε κι αυτός να πιστεύει πως «το πρόβλημα του νερού παραμένει ανοικτό».

Η κυρία **Έφη Γαζή** είναι καθηγήτρια Θεωρίας της Ιστοριογραφίας και Νεότερης Ιστορίας στο Πανεπιστήμιο Πελοποννήσου.

Μια πνευματική αποστασία και ένα μεγάλο έργο

Του Νικόλα Σεβαστάκη

Ο θάνατος του Κωνσταντίνου Τσουκαλά στάθηκε αφορμή πολλών μνημονεύσεων. Ο κοινωνιολόγος, ο άνθρωπος των διακεκριμένων θεσμικών ρόλων, η όμορφη φυσιογνωμία μιας ορισμένης παρισπασίας και εποχής, όλα ξαναήρθαν στο φως με φωτογραφίες, βίντεο και αναμνήσεις φωτιστών και συναδέλφων.

Στέκομαι εδώ στο τι αντιπροσώπευε στον διανοητικό χάρτη ο Τσουκαλάς. Ποιον λόγο και ποια κοινωνική και ιδεολογική παρουσία κόμισε, μέσα και έξω από τα μεγάλα βιβλία του όπως και τις μικρότερες σπουδές και παρεμβάσεις του. Στη βιογραφία του αναγνωρίζεται κανείς ένα καταγωγικό ένος, μια στιγμή αφύπνισης και έπειτα μια πορεία διεύρυνσης του κριτικού του βλέμματος. Δεν αναφερόμαι εδώ στην οικογενειακή καταγωγή και σε ό,τι στάθηκε ο κόσμος ενός παιδιού της μετα-κατοχικής Αθήνας, με όλα τα δώρα της εκλεκτής μόρφωσης, των λογοτεχνικών και καλλιτεχνικών ερεθισμάτων. Ο Τσουκαλάς αναδύεται στο μικρό ουσινόλο μιας μεθοριακής γενιάς, γενιάς που δεν πολέμησε μεν η ίδια, αντίκρισε όμως εικόνες κι έγινε μάρτυρας λόγων και φόβων μιας χώρας εν πολέμω. Συνάντησε μια ευαίσθησια και ένα περιγύριο ενδιαφέροντων που το λήμε προοδευτικό αίστημά. Η ευαίσθησία αυτή θα διαπλάσει στη δεκαετία του '50 και ως τη δικτατορία κοντά και στο πλάι όλα τελέως μέσα στην Αριστερά. Ο Τσουκαλάς ξεκινάει και αυτός ως ένας νομικός του ορίζοντα του Ομήλου Παπαναστασίου που έρχεται σε ουσιαστική επαφή με τη μαρξιστική συζήτηση.

Διακρίνουμε τρεις στιγμές στην πορεία όλων αυτών των δεκαετιών. Μια στιγμή κατεξοχήν κοινωνιολογική, μια άλλη ιδιαιτέρως πολιτική και θεωρητική και μια τρίτη στιγμή η οποία αιχμαλωτίζει τη γραφή του

Τσουκαλά κυρίως μετά το βιβλίο του «Είδωλα πολιτισμού» και ως τον «Αόρατο Λεβιάθαν» και τις πιο ώριμες χρονικά παρεμβάσεις του και την ομιλία στην Ακαδημία. Κάθε μια από αυτές τις στιγμές φαίνεται να απαντά σε άλλα ζητήματα: τι είναι αυτή η κοινωνία και πώς αναπαράγονται οι τάξεις, οι εκπαιδευτικές, θεσμικές και πολιτικές της δομές. Από αυτό το ερώτημα θα τραφεί η μεγάλη κοινωνιολογική παραγωγή. Φτάνει ως και τη δεκαετία του '80, όπου οι αλλαγές που «αποδεσμεύονται» από τις κυβερνήσεις του ΠΑΣΟΚ, ωθούν σε καινούριες αναλύσεις: για τις κοινωνικές συμπεριφορές και τη σημασία των πολιτισμικών αντιρροώσεων για κάθε ταξική ανάλυση του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού.

Σε όλη αυτή τη διαδρομή ο Τσουκαλάς δεν μένει στα όρια ενός προοδευτικού, εκουχρονιστικού λόγου. Τα παραβιάζει. Επιμένει να επεξεργάζεται τις ριζικές απορίες για τη διάρθρωση των υλικών συμφερόντων και των αξιών. Και εν τέλει είναι στην τρίτη στιγμή της σκέψης του που κατά τη γνώμη μου ολοκληρώνει τη ρήξη με την καταγωγική αφετηρία του προοδευτικού ατισμού. Το παράδοξο να διαπρέπεις σε αξιώματα και να θέτεις τα πιο ζόρικα ερωτήματα. Τι εννοώ με αυτό; Ότι, κατά κάποιον τρόπο, στα κείμενα του Τσουκαλά από τη δεκαετία του '90 και έφεξης, μετά δηλαδή το κυρίως κοινωνιολογικό του έργο, η σκέψη του γίνεται εμφανώς πιο ανθρωπολογική και ηθικά ανήσυχη. Δεν επηρεάζει απλώς κάποιες δημόσιες πολιτικές, κοινωνικές ανισότητες ή εκπαιδευτικές στρεβλώσεις. Μοιράζεται αισιόγιστες απορίες για τις ανθρωπολογικές «καταστροφές» τις οποίες επιφέρει ο νεοφιλελευθερός καπιταλισμός και οι κυρίαρχες εκδοχές εξετασμού (ο διάχυτος ανταγωνιστικός ατομικισμός). Θα έλεγε κανείς ότι ο Τσουκαλάς των ύστερων χρόνων, μιας βαθύτερης δηλαδή ωριμότητας, γίνεται

οριακά ατελέοργος για κάθε φλατ προοδευτικό σοσιαλδημοκρατικό τύπου. Διότι μιλάει εντονότερα για την απειλή από την καθήλωση στο μοντέλο μιας ανάπτυξης ως «μεγέθυνσης», τον κατατεμαχισμό του κοινωνικού, τις νέες μορφές πολιτικής αλλοτρίωσης.

Εδώ ανανεώω προσωπικά και την ουσιαστική νεότητα αυτής της σκέψης: δεν παραπέταται από την ιδέα της χειραφέτησης, αν και, ομολογούμενος, δεν διατάζει να γίνεται προκλητικά «απισιοδοξία» και να απο-γοητεύει. Οχι όμως από πάσα ή επιπολαιότητα αλλά επειδή αν θέλεις πια να οξείβεις τον εαυτό σου επιστημονικά και πολιτικά, δεν μπορεί να προσποιείσαι ότι βαδίζουμε στον καλύτερο δυνατό κόσμο.

Ο Τσουκαλάς υπήρξε αποστάτης της τάξης του, όχι βέβαιος με τη γραφική έννοια κάποιου που κλειρίζεται ότι συνάντησε στα κορμάρια των Εξαρχείων εγκαταλείποντας το Φίλον ή τη Δεξαμενή. Αποστατεί και αποκλίνει με μια πολύ πιο βαθιά έννοια αφού από βιβλίο σε βιβλίο και από παρέμβαση σε παρέμβαση, αποδορεί τα είδωλα του ανταγωνισμού, του εκσυγχρονισμού, της θεσμικής επιτήρησης ή της οικονομικής μεγέθυνσης αναιώντας το δύσκολο κεφάλαιο μιας νέας Πολιτείας, μιας εναλλακτικής κοινωνικοπολιτικής θεώρησης. Είναι τόπος ο προβληματισμός για την τύχη ενός πολιτισμού της ιονς ελευθερίας που αποστατεί πνευματικά από τις συμβατικές συνταγμένες και τη αβροφροσύνη των εκσυγχρονιστών.

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς έμεινε πιστός σε ένα πνεύμα βόλης κριτικής αφού δεν αποσιώπησε ποτέ την αναγκαιότητα της. Ακόμα και αν έφριξε, πια, πιο λιγοστές χαρμαδές ελπίδες.

Ο κ. Νικόλας Σεβαστάκης είναι καθηγητής Πολιτικής Φιλοσοφίας στο ΑΠΘ, συγγραφέας.

Επιδραστικός στοχαστής της Μεταπολίτευσης

Της Βασιλικής Γεωργιάδου

Ο Κωνσταντίνος Τσουκαλάς είναι αναμφισβήτητα ένας από τους πιο επιδραστικούς στοχαστές της Μεταπολίτευσης. Η επιδραστική του στην κοινωνική επιστήμη και το δημόσιο διάλογο είχε ταυτοχρόνως βάθος, πρωτοτυπία και ισχυρό κριτικό αποτύπωμα. Η επιδραστικότητα του Τσουκαλά δεν κατασκευάστηκε στην εποχή των social media ούτε ανατροφοδοτήθηκε από αυτές. Ήταν το ίδιο το έργο του που τον έκανε όχι απλά σημαντικό, αλλά προδιοριστικό για τις γενιές της Μεταπολίτευσης που επιστημονικά και ερευνητικά γαλουχήθηκαν μέσα από αυτό.

Γνωρίζω καλύτερα το έργο της πρώτης περιόδου του Κωνσταντίνου Τσουκαλά. Με μεγάλη ταπεινότητα θα πω ότι το θεωρώ

σπουδαίο. Οχι μόνο το «Εξάρτηση και Αναπαραγωγή», αλλά ασφαλώς και τα «Κοινωνική Ανάπτυξη και Κράτος» και «Κράτος, Κοινωνία, Εργασία στη Μεταπολεμική Ελλάδα» ανήκουν στα ορεγα magna της κοινωνικής επιστήμης στην Ελλάδα.

Με εστίαση στο μέρος αυτό του έργου του, αρκετοί θεωρούν ότι ο Τσουκαλάς εξετάζει τη διαλεκτική «ανάπτυξης» και «εξάρτησης» του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού στο πλαίσιο ενός μοντέλου σχέσεων «κέντρου-περιφέρειας». Παρότι ο Τσουκαλάς συνομιλεί με αυτές τις διεθνείς συζητήσεις, το έργο του είναι πολύ πιο εκλεπτυσμένο και σύνθετο, καθώς μελέτησε τον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό περισσότερο κριτικά και πολύπλευρα σε σύγκριση με την οπτική γωνία της διάδρασης εξωγενών και ενδογενών παραγόντων. Ο Τσουκαλάς ανέδειξε τη συνθετικότητα αυτών

των παραγόντων κεντρώντας τις βολικές αντιλήψεις της αντανάκλασης και τα καθιερωμένα σχήματα της dependencia που ήταν δημοφιλής ιδίως στους κύκλους των αριστερών διανοούμενων.

Η κοινωνιολογική μεθοδολογία του Τσουκαλά έχει υποστηρικτικό ιστορικο-πολιτικό υπόβαθρο, που σε συνδυασμό με την οξυδερκεία και αναλυτικότητα που μπορεί σε να διαπιστώσει συνέχειες παρά τις μεγάλες ρήξεις, καθώς και την πολυσημία των κοινωνικών εντάξεων, που συνόδευσαν όχι μόνο την ίδρυση του ελληνικού κράτους και τη διαμόρφωση των κοινωνικών σχέσεων, αλλά και τον μετασχηματισμό τους μέσα στον χρόνο.

Η κυρία **Βασιλική Γεωργιάδου** είναι καθηγήτρια Πολιτικής Επιστήμης στο Πάντειο Πανεπιστήμιο, διευθύντρια και πρόεδρος του ΔΣ του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών (ΕΚΚΕ).

